

УДК 340.12

К. А. Марков

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

ДО ПИТАННЯ ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВОВОЇ ТА МОРАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Проаналізовано особливості співвідношення аспектів права і моралі в категорії юридичної відповідальності.

Ключові слова: закон, мораль, правовідносини, позитивне і негативне право.

Проанализированы особенности соотношения аспектов права и морали в категории юридической ответственности.

Ключевые слова: закон, мораль, правоотношения, позитивное и негативное право.

Analyzed the peculiarities of interaction of law and morality in legal liability.

Key words: law, morality, legal responsibility, positive and negative legal responsibility.

Основу права становить мораль. Цю думку висловив ще І. Кант, говорячи про «категоричний імператив», що є основою діяльності кожної людини і нашим внутрішнім законодавством. Російські юристи, такі як В. С. Соловйов, І. Льюїс та інші, неодноразово підкреслювали, що право – це юридично оформлена мораль [1].

Право і мораль – дві великі регулятивні соціальні системи. Співвідношення між ними, як вони співвідносяться між собою, має тривалу історію. Варто, наприклад, сказати, що два основних підходи до праворозуміння – юснатуралістський та позитивістський – мають у своїй основі спір про співвідношення права і моралі. Але, незважаючи на розбіжність поглядів, прихильники як першого, так і другого підходів схилиються до думки, що правові ідеали і моральні цінності тією чи іншою мірою збігаються. Більшість учених вважають, що специфіка обох систем – правової і моральної – полягає не стільки в тому, що вони забороняють або приписують, скільки в тому, як вони це здійснюють, тобто в засобах забезпечення цих приписів,

інакше кажучи, у відповідальності – юридичній чи моральній, оскільки саме через відповідальність перш за все виникають засоби реалізації правових і моральних норм поведінки.

Таким чином, мова йде про межі юридичної та моральної відповідальності. Окреслити ці межі досить важливо, оскільки в реальному житті різні види соціальної відповідальності, у тому числі юридичної і моральної, настільки тісно взаємодіють між собою, що їхні межі часто-густо переплетені, інколи майже невидимі. Тож перед юридичною наукою постає завдання якісного відокремлення правової відповідальності від інших її видів, у першу чергу моральної, оскільки, незважаючи на близькість права до інших систем соціального регулювання, правові категорії не повинні в них розчинятися.

Співвідношення між правом і мораллю, будучи досить складним, включає до себе чотири компоненти: єдність, різність, взаємодію і протиріччя. Однак, і на це слід перш за все звернути увагу, існують різні, навіть протилежні засоби забезпечення моральних і правових приписів. Моральні норми забезпечуються суспільним схваленням чи засудженням відповідної поведінки. Забезпечення правових норм пов'язане не тільки, і не стільки, із суспільним схваленням чи засудженням протиправної поведінки, скільки із застосуванням державного примусу у випадках, коли суб'єкт не виконує відповідного правового припису. Таким чином, держава через норму права формує правовий обов'язок, невиконання якого є умовою не тільки суспільного засудження, а й можливості притягнення правопорушника до юридичної відповідальності, застосування до нього несприятливих юридичних наслідків, які включені до санкції правової норми. Це означає, що юридична відповідальність, на відміну від моральної, базується на можливості застосування до правопорушника державного примусу. У цьому полягає специфіка юридичної відповідальності, і саме цим вона відрізняється від інших видів суспільної відповідальності, у тому числі й моральної.

У той же час маємо підкреслити, що реалізація юридичної відповідальності неможлива без моральних критеріїв, моральних оцінок. Мова йде перш за все про відповідність юридичної відповідальності моральним критеріям, тобто про справедливість правових цілей та засобів їхнього забезпечення. Роль та сила права й моралі посилюються, якщо юридична відповідальність адекватно відображає інтереси учасників суспільних відносин, якщо її реалізація ґрунтується на засобах, застосування яких є морально виправданим.

Коли ми таким чином оцінюємо співвідношення правового і морального аспектів юридичної відповідальності, то маємо тверді підстави для того, аби не тільки не змішувати поняття моральної і юридичної відповідальності, але й не протиставляти їх одне одному.

Утім у вітчизняній юридичній літературі ми часто бачимо змішування моральних і правових аспектів юридичної відповідальності. Найчастіше воно застосовується до поняття позитивної юридичної відповідальності. Це поняття, як і будь-яке інше, має свої історичні корені. Ідея позитивної юридичної відповідальності виникла ще в 60-ті роки ХХ ст., коли в радянській філософії почалося жваве обговорювання можливості щодо побудови розвинутого соціалістичного суспільства. Ряд учених висловили думку про те, що позитивна юридична відповідальність є характерною ознакою нових соціалістичних суспільних відносин [2]. Вони висунули таку тезу: якщо в суспільній відповідальності є позитивні й негативні аспекти, то і юридична відповідальність теж має бути позитивною і негативною, а оскільки радянське суспільство – це суспільство високорозвинених людей, то позитивній юридичній відповідальності слід відвести перше місце. Ідеологічно заангажовані вчені почали виводити нову категорію з природи, суті соціалістичної держави і права як загальнонародних інститутів. Вони вбачали в приматі позитивної юридичної відповідальності наднегативний прояв однієї з тенденцій і закономірностей переростання соціалістичного права в правила комуністичного суспільства. На їх думку, у радянському суспільстві майбутнього пріоритет мав бути за позитивною відповідальністю як у суспільному житті взагалі, так і у праві.

Якщо ми залишимо осторонь ідеологічні мотиви, то побачимо, що конструкція позитивної юридичної відповідальності побудована на основі змішування протилежних оцінок і моральних, і правових явищ. По-перше, це стосується терміна «відповідальність», який можливо розуміти й трактувати неоднозначно [3]. У деяких випадках він означає необхідність відповідати за свої вчинки, в інших використовується задля характеристики моральних якостей особи. Наприклад, коли ми говоримо про відповідальну людину, то маємо на увазі, що це серйозна, дисциплінована особа з розвиненим почуттям обов'язку. Тим самим ми підкреслюємо її моральні якості. Іноді термін «відповідальний» застосовується для визначення службової особи, яка виконує конкретні службові обов'язки. Про неї кажуть «відповідальний працівник». Зрозуміло, що і в цьому випадку мова йде про моральні якості людини. Ще радянські вчені підкреслюва-

ли: коли прихильники позитивної юридичної відповідальності заявляють, що ця категорія виражає ставлення суб'єкта до дорученої йому справи, до своєї поведінки як сьогодні, так і в майбутньому, внутрішнє ставлення до суспільства, права, то таким чином вони виводять поняття відповідальності за правові межі, оскільки свідомість, почуття, мораль не є правовими категоріями [4].

Оскільки неможливо заперечувати виникнення юридичної відповідальності при порушенні норми права, представники нового погляду запропонували ввести в науковий обіг поняття «негативної» юридичної відповідальності і розглядати категорію юридичної відповідальності широко – у позитивному і негативному аспектах. Але цей підхід одразу ж викликав хвилю критики, бо неможливо, на думку вчених, визнати однаковим правове положення суб'єкта в тих випадках, коли він виконує свої обов'язки, і в тих, коли їх порушує [5]. Виконання суб'єктом своїх обов'язків є правопослушанням, для якого існує термін «правомірна поведінка». Якщо припустити, що юридична відповідальність настає в разі як протиправної, так і правомірної поведінки, то тоді сама категорія юридичної відповідальності втрачає свій сенс.

Деякі прихильники позитивної юридичної відповідальності вважають, що протиправні вчинки пов'язані не з відповідальністю, а з її втратою, тобто з безвідповідальністю. Ось тут дуже помітно, що в цьому випадку в поняття відповідальності і безвідповідальності вкладається не юридичний, а моральний сенс. Можливо, наприклад, вважати безвідповідальною поведінку особи, яка легковажно обіцяє прийти на зустріч і не приходить, дає обіцянки щось здійснити – і не виконує їх. Але ці вчинки не призводять до юридичних наслідків. І навпаки, людина поводить себе дуже чемно, відповідально ставиться до своїх обов'язків на роботі, у родині, але може бути притягнута до юридичної відповідальності. Приміром, у випадку, якщо вона поручилася за якусь людину, а та порушила обов'язки. Або в разі відшкодування матеріальної шкоди при діях у стані крайньої необхідності.

Отже, почуття відповідальності, визнання юридичного боргу, визнання позитивної юридичної відповідальності, яка базується на почутті відповідальності, – усе це поняття моралі. Поняття відповідальності – це морально-психологічний, внутрішній стан людини, який характеризує ставлення її до держави, суспільства, інших людей, відіграючи важливу мотиваційну роль в її поведінці. Але юридичного значення цей стан може набути лише в разі, якщо про-

явиться через об'єктивно визначену поведінку. Ще К. Маркс зазначив, що для закону має значення лише поведінка, а не думки, які не відобразилися у відповідних вчинках [6].

Оцінюючи традиційне розуміння юридичної відповідальності як негативне, прихильники позитивної юридичної відповідальності підкреслюють у першу чергу її примусовий характер і тим самим, вільно чи не вільно, в очах суспільства додають їй негативного характеру. Вони перебільшують превентивне та виховне значення юридичної відповідальності, нівелюючи таким чином її основне охоронне значення. Через це юридична відповідальність набуває перш за все регулятивних, а не охоронних якостей, що отожднює її з нормою права.

Насправді ж норма права є цілісним юридичним явищем, і аналіз її елементів дозволяє виявити основне значення кожного з них. У цьому сенсі санкція норми права, яка є основою юридичної відповідальності, у першу чергу відіграє охоронну роль. Тож і для відповідальності така роль є головною.

Особливість права полягає в тому, що на відміну від інших регулятивних соціальних систем воно застосовує до правопорушника акт примусу, який реалізується через інститут юридичної відповідальності. Говорячи про юридичну відповідальність у негативному сенсі, перш за все слід розглядати не акт примусу, а акт протиправної поведінки. Н. Малейн стосовно цієї якості юридичної відповідальності зауважував, що вона у випадку, коли заборони не знищують свободу громадян, не придушують свободу, а стає гарантом захисту свободи і прав особистості [7].

Юридична відповідальність, таким чином, є гарантом правомірної поведінки, засобом захисту прав та інтересів громадян. Саме для цього держава накладає на правопорушників спеціальний обов'язок нести специфічні обмеження.

Близькість вимог права і моралі знайшла прояв і в понятті статутної юридичної відповідальності. Під даним поняттям розуміються закріплені в праві обов'язки кожного суб'єкта поводитися правомірно, а в разі скоєння правопорушення нести юридичну відповідальність. Деякі вчені пропонують включити поняття юридичної відповідальності до структури правового статусу особистості і розуміти це поняття як обов'язок суб'єкта права поводитися правомірно. Але в такому випадку має місце змішування відповідальності та обов'язку в його звичайному розумінні. Між тим поняття обов'язку має досить чіткі критерії, які відрізняють його від відпо-

відальності. Коли мова йде про виконання чи невиконання обов'язку, то суб'єкт має право вибору. Якби не ця обставина, то не було б сенсу встановлювати відповідальність. Як казав Х. Кельзен, «суб'єктом обов'язку є той, хто своєю поведінкою може його порушувати» [8]. Але в разі реалізації юридичної відповідальності в суб'єкта немає права вибору. Застосування відповідальності не залежить від волі чи бажання правопорушника. Тоді мова може йти не про обов'язок правопорушника терпіти деякі обмеження у випадку правопорушення, а про необхідність такого примусу.

Юридичний припис підкорятися праву, який міститься в понятті статутної юридичної відповідальності, не має сенсу, не має правового змісту. Такий обов'язок на суб'єкта може бути покладений тільки мораллю.

Як ми бачимо, право і мораль як великі системи соціального регулювання знаходяться у постійній взаємодії. Але кожна з них має тільки їй властиві якості, змішування яких призводить до помилкових теоретичних висновків. Значною мірою подібне змішування й спричинило появу такої конструкції, як позитивна юридична відповідальність. Найкрасномовнішим щодо цього є той факт, що донині це положення так і не знайшло застосування в практиці.

Бібліографічні посилання

1. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М., 1997. – С. 292.
2. **Косолапов Р.** Свобода и ответственность / Р. Косолапов, В. Марков. – М., 1969. – С. 68.
3. Введение в философию ответственности : монография / А. И. Ореховский [и др.] ; под общ. ред. А. И. Ореховского. – Новосибирск, 2005. – С. 98.
4. **Малеин Н. С.** Правонарушение: понятие, причины, ответственность / Н. С. Малеин. – М., 1985. – С. 133.
5. Там же. – С. 133.
6. **Маркс К.** Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 1. – С. 14.
7. Государство и право. – 1994. – № 6. – С. 23.
8. Чистое учение о праве Ганса Кельзена : сб. переводов. – М., 1988. – С. 133.

Надійшла до редколегії 15.06.2012 р.